

ग्रामसंस्कृतीमधील स्त्रियांचे मन

प्रा.डॉ. संतोष देशमुख

लोकसेवा महाविद्यालय, औरंगाबाद

ग्रामीण समाज हा पारंपरिक वळणाचा आहे. भारतीय कुटुंबव्यवस्थेत स्त्रियांना महत्वाचे स्थान आहे. सहाजिकच कुटुंबसंस्थेत 'स्त्री' हा महत्वाचा घटक आहे. कुटुंबात येणाऱ्या चढउताराला मोठ्या प्रमाणात स्त्री जबाबदार धरली जाते. स्त्री तिचे संपूर्ण आयुष्य आपल्या कुटुंबासाठी समर्पित करत असते. आपल्या पतीसाठी, मुलांबाळासाठी, शेतीवाडीसाठी, गोठयातील जणावरासाठी ती अहोरात्र झटताना दिसते. कुटुंबासाठी या सर्व गोष्टी करत असतांना तिच्या मनाचा, अपेक्षचा कुणी विचारच करत नाही. तिच्या काही इच्छा आहेत, तिला काही बोलायच आहे याचा साधा विचार देखील मनात येत नाही. ग्रामीण कुटुंबातील अशा झगडणाऱ्या स्त्रियांच्या मनाचा विचार व्हावा या हेतूने प्रांमुख्याने ग्रामीण कादंबरीत अभिव्यक्त झालेल्या स्त्रियांच्या मानसिकतेचा, मनाचा विचार करण्याचा प्रयत्न प्रस्तूतच्या लेखात केला आहे.

मानवी मनाचा जर अभ्यास करायचा असेल तर त्याच्या अवती-भोवती असणाऱ्या सामाजिक परिस्थितीचा अभ्यास करावा लागतो. "कोणत्याही व्यक्तीच्या वर्तनाचे यथार्थ चित्रण किंवा स्पष्टीकरण त्या व्यक्तीच्या जीवनाचा सामाजिक व सांस्कृतिक संदर्भ लक्षात घेऊन, तो घेतल्या वाचून देता येत नाही."१ ग्रामीण स्त्रियांच्या मनाचा शोध घ्यायचा असेल तर तिच्या कुटुंबाचा, कुटुंबामधील तिच्या स्थानाचा, त्या कुटुंबाच्या सामाजिक तसेच धार्मिक प्रतिष्ठेचा विचार करावा लागतो. ग्रामीण कादंबरीत अभिव्यक्त झालेल्या स्त्रियांचे भावविश्व, तिची मानसिकता तसेच कुटुंबातील सदस्यासंदर्भातील विशेषतः पती, मुले, नातलग यांच्यामधील संबंध, तिच्या आशा-आकांक्षा, स्वप्ने तिच्या मनातील विकार या सर्वगोष्टी पारंपरिक मुल्यांशी निगडित असतात. ग्रामीण स्त्री आपण बाईच्या जन्माला आलो म्हणून सर्व परंपरागत नितीनियम कोणतीही तक्रार न करता व स्वाभाविकतेने जन्मभर स्विकारते. यातूनच तिच्या मनाची विशिष्ट ठेवण होण्यास मदत होत असते. या परंपरेच्या पलीकडे जावून, स्वतंत्रपणे माणूस म्हणून व्यक्तिविकास तसेच व्याक्तिस्वातंत्र्याचा हक्क इ. मिळविण्याचा प्रयत्न करताना स्त्रिया आढळत नाही. एकंदर भारतीय जीवन विषयक दृष्टिकोनाचा मुख्य आधार हा पारंपरिक श्रद्धामुल्ये हाच आहे. कौटुंबिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, वैवाहिक अशा सर्वच जीवनाला धर्माचे भक्कम अधिष्ठान असल्याने स्त्रियांना अशाप्रकारचे जीवन स्विकारावे लागते.

ग्रामीण कादंबरीतील स्त्रीमन :

ग्रामीण स्त्रियांचे भावविश्व हे माहेर — सासर, चूल-मूल, नवरा, घराण्याची परंपरा तसेच सामाजिक निर्बंध या गोष्टींनी मर्यादित झालेले असते. जन्म झाल्यापासून ते मृत्यूपर्यंत ती कोणावर तरी अवलंबून असते. नवरा हा तर तिच्या आयुष्यातील मोठे भावविश्व. नवरा असेल तरच तिच्या जगण्याला काहीतरी अर्थ अशाप्रकारची तिची भावना. "कुंकवाशिवाय भांगाला आणि नवऱ्याशिवाय भानवशीला शोभा न्हाय."२

एकूनच काय तर नवरा हा देव कुंकवाचा धनी, पुत्र वंशाचा दिवा, ग्रामदैवत, शेतभात, पातिव्रत्य आणि बाईचा जन्म म्हणजे मागच्या जन्माचं पाप हे स्त्रीच्या रक्तामासात भिनवलेले असते.

मराठी ग्रामीण कादंबरीतील स्त्रियांचे मन अभिव्यक्त होताना दिसते. घरातून निघून गेलेला नवरा जेव्हा अचानक घरी येतो तेव्हा श्री.ना.पेंडसे याला कादंबरीत नायिकेला खूप आनंद होतो. इतक्या दिवस तो आपला विचार न करता सोडून गेला हे दुःख विसरून आता तो आलाय ना। या गोष्टीचा तिला आनंद वाटतो. 'या घराचा मालक आला. आपल्या डोकीवरची काळजी गेली' असा ती मनाशी विचार करते. स्त्री ही नवरा किंवा मुलगा यांचा घट्ट आधार घेऊन उभी राहते. या दोन पुरुषांच्या आधाराशिवाय ती आपल्या जीवनाचा विचारच करू शकत नाही. ग्रामीण कादंबरीत पती-पत्नी यांच्या नात्यातील चित्रणे विपूल प्रमाणात आलेली पहायला मिळतात. आपण सधवा आहोत याच गोष्टीचा तिला फार मोठा अभिमान वाटतो. हाडकी हाडवळा मधील बायजा म्हणते की, 'अगं नवरा जवळ असला की लई आधार असतो बघ आभाळ जरी कोसळलं तरी झेलायची ताकद येती बघ अंगात' असा हा कुंकवाचा धनी तसेच स्त्रीच्या भावविश्वाचा कणा मराठी कादंबरीत अनेकदा भेटतो. चि.त्र्यं.खानोलकरांच्या कोडुरा कादंबरीतील पार्वतीला आपल्या साध्या-सरळ स्वभावाच्या नवऱ्याची कीव येते. तिच्या मनातील भावना व्यक्त करताना ती म्हणते की, 'माणूस राबणारा असला की दुसरी परकी माणसं सुध्दा हवं तसं राबवून घेतात'^३ यातून पार्वतीच्या मनातील पतीबद्दलची निष्ठा व्यक्त होते.

गांधारी मधील जाईबाईने आपल्या मुलीचे जयवंताचे लग्न केले आहे पण तो नवरा निघून गेला आहे. पण ती जयवंताच दुसरं लग्न करत नाही. कारण एकदा का एखादया पुरुषाच्या नावाचं मंगळसूत्र गळ्यात पडल की किमान तो असेपर्यंत तरी दुसरे लग्न करणे नाही ही पातिव्रत्याविषयीची कल्पना. जाईबाई म्हणते की, 'गळ्यात मंगळसूत्र घालती माझी पोर. तो आल्याशिवाय राहणार नाही. त्याच्याच नावानं पोर बसवून ठेवीन.' नवरा कुठेही असला तरी त्याच्याविषयीची निष्ठा कधीही ढळताना दिसत नाही.

पुरुषापेक्षा घराची काळजी ग्रामीण स्त्रियांना जास्त प्रमाणात असते. धग मधील 'कौतिक किंवा पाचोळा मधील 'पारबती' हया एकाच स्त्रीची नव्हे तर अनेक सामान्य कुटुंबातील स्त्रियांची प्रातिनिधिक रूपे आहेत. वात्सल्य नावाची जैविक भावना पुरुषापेक्षा स्त्रीमध्ये जास्त पहायला मिळते. नवरा आणि मूल या दोघांच्या प्रेमातच तिचे अवघे भावविश्व सामावलेले असते. गारंबीचा बापू मधील बापूची आई, बळी मधील 'चांगुणा', कोडुरा मधील परसराम तात्याची आई तसेच हाडकी हाडवळा मधील 'बायजा' हया कुटुंबाच्या प्रेमापोटीच जीवन जगतात. पाचोळा मधील पारबतीची तर विचित्र अवस्था आहे. हेकेखोर नवरा आणि तापट भाना यांना सावरता सावरताच पारबतीची मानसिकता दोलायमान होते. पारबतीच्या मनातील पौराविषयीची तगमग " जवा तवा भानाचाच घोर. कुठं असलं लेकरु. काय खात आसलं? म्हणून सारखं वाटायचं. खाल्ल अन्न काय गोड लागत नव्हतं मला"^४ यातून प्रकट होते.

मराठी ग्रामीण कादंबरीत प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष किंवा सूचित, संवाद निवेदनातून स्त्रीची मानसिकता प्रकट होत असते. घटना प्रसंगातील स्त्रीचे वर्तन हे तिच्या मनातील हिंदोळ्याचे व्यक्त रूप असते. स्त्रियांना समाजात गौण स्थान मिळाल्यामुळे तिच्या ठायीचा आत्मविश्वास डगमगतो. त्यातूनच ती अगतिक आणि परावलंबी बणण्यास सुरुवात होते. ग्रामीण कादंबरीत प्रकट झालेल्या स्त्रियांच्या वागण्या-बोलण्यात, मनाचा कोडंमारा, पुरुषांचा धाक, आत्मवंचना, परस्वाधिनता, दैववाद, भवितव्याची चिंता, मौज-मजेचा अभाव, आत्मसन्मान दुखावल्याची भावना अशा अनेक मानसिक आघाताने स्त्रियांना ग्रासलेले आहे. पडघवली

मधील 'आक्की', बनगरवाडी मधील 'अंजी' व शेकुची बायको अशा अनेक स्त्रियांचा आपल्याला आढावा घेता येईल. ग्रामीण स्त्री ही प्रचंड दैववादी असते. पाचोळा मधील 'पारबती' तर घरात काहीही झाले तरी आपल्या कपाळाला हात लावून नशिवाला दोष देत बसते. धग मधील 'कौतिक' सर्व काही नशिबावर सोडून म्हणते की, "मानसानं इचार तरी कठवराक करावं लेक! होईन लेकाले जे व्हायचं आसलं तकदीरात ते"^५ स्त्रीचे कुटूंबाशी घट्ट नाते असल्याने आपली मुले, नवरा जावाभावात सरस ठरावित ही तिची सुरु इच्छा असते. तिच्या मनासारखं घडलं नाही तर ती स्वतःलाच दोष देत बसते. ग्रामीण कादंबरीत परंपरेने कोंडलेल्या ग्रामीण स्त्रियांची मानसिकता विविध अंगाने व्यक्त होत असते. महानंदा मधील 'नायिका', आई आहे शेतात मधील 'संगुणा', पाचोळ मधील 'पारबती', टारफूला मधील 'लक्ष्मीबाई', कोवळे दिवस मधील 'यमू' या स्त्री व्यक्तिरेखांचा या दृष्टीने विचार करता येईल.

मध्यमवर्गीय ग्रामीण स्त्रीपेक्षा दलित स्त्रियांची मानसिकता मोठी विचित्र असते. स्त्री कोणत्याही वर्गाची, समाजाची, जातीची असली, तिच्या वाट्याला येणारी दुःखे ही एक सारखीच असली तरी दलित म्हणून दलित स्त्रियांच्या वाट्याला येणारी अवहेलना ही अधिक गंभीर असते. दलित जीवन भारतीय समाजव्यवस्थेमधली एक भयंकर जखम आहे. दलित म्हणून स्त्रियांच्या मनाचा होणारा कोंडमारा, तिच्या वाट्याला आलेली अवहेलना, सुंदरता तिच्यासाठी ठरणारा शाप या बाबी दलित स्त्रियांच्या वाट्याला आलेल्या आहेत. ग्रामीण कादंबरीमधून अशा दलित स्त्री व्यक्तिरेखांची मानसिक आंदोलने टिपण्याचा प्रयत्न झाला आहे. बाबूराव बागूलाच्या सूड कादंबरीतील नायिका केवळ दलित असल्याने तिच्या वाट्याला दुःख आले आहे. या सर्वांनीच तिच्या देहाचा व मनाचा छळ केला आहे. याबद्दल जानकी उद्रेगाने म्हणते की, " मला स्त्रीपण नको आहे. ते माझ्या दुःखाचं, राग संतापाचं मूळ आहे. त्याने मला जबर शिक्षा दिल्या आहेत. मी फक्त तो हीन जन्म घेतल्याचा गुन्हा केला म्हणून"^६ संपूर्ण स्त्री जातीची वेदना तिच्या मुखावाटे बाहेर पडते. इंधन मधील 'लक्ष्मी' असो व समिधा मधील 'मुक्ता' अथवा नटरंग मधील दारकी यांच्या वाट्याला दलित स्त्री म्हणून जे दुःख आले आहे ते अमर्याद आहे. समाजव्यवस्थेचा सर्वात मोठा फटका दलित स्त्रियांना बसला याबद्दल लक्ष्मण माने म्हणतात की, "हिंदु धर्मातच बाईला कमी लेखलं आहे. तिला पायाचं पायतान ठरवलं आहे. तशीच वागणूक तिला सर्व समाजात मिळते याला गावकुसाबाहेरचा समाज अपवाद नाही."^७ नागनाथ कोत्तापल्ले यांच्या मध्यरात्र मधील गोजराबाईची मनाची द्विधा अवस्था झाली आहे. केवळ नवरा निवडणुकीला उभा राहिला म्हणून सवर्णांनी तिच्या संसाराची धूळधान उडवली. गावात जळलेल्या घरात मुलांना ठेऊन ती माळराणात खडीकंद्रावर कामाला जाते. अशावेळी तिच्या मनाची अवस्था काय असले? गणेश आवटे यांच्या भिरुड कादंबरीतील तान्हाई, आसराई व रंगाई या स्त्रियांना 'गावकी' सोडल्याने गावकऱ्यांच्या रोषाला बळी पडावे लागते. परंपरावादी बुरसटलेली विचारसरणी, कमालीचे दारिद्र्य, संकुचित दृष्टी यामूळे दलित स्त्रिया शोषणाच्या उंबरठयावर उभ्या आहेत.

थोडक्यात सांगायचे झाले तर स्त्री ही भारतीय समाजव्यवस्थेत पिढ्यानपिढ्या दुर्लक्षित राहिलेली आहे. तिला देवत्व बहाल करतानाच तिच्यावर कडक बंधने येथिल पुरुषीमानासिकतेने लादली आहे. तिच्या मनाचा कुणी विचारच करत नाही. स्त्री सुध्दा विचार करू शकते, व्यक्त होऊ शकते हे जोपर्यंत येथिल समाजाला उमगणार नाही तोपर्यंत मुकपणे त्या कढत राहतील. ही गोष्ट एकूनच स्त्री-पुरुष समानतेच्या संकल्पनेला बाधकच ठरू शकते हे नाकारून चालणार नाही.

संदर्भ :

- १)मराठी विश्वकोश : खंड १३वा, म.श.सा.संमंडळ, मुंबई.३७, १९७६, पृष्ठ क्रं.३१२.
- २)ढसाळ नामदेव : हाडकी हाडवळा, अस्मिता प्रकाशन, पुणे, १९८२, पृष्ठ क्रं.५१.
- ३)खानोलकर चि.त्र्यं. : कोडुरा, मौज प्रकाशन, मुंबई.१९६६, पृष्ठ क्रं.४४.
- ४)बोराडे रा.रं. : पाचोळा, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई.१९८६, पृष्ठ.क्रं.४०.
- ५)शेळके उध्दव : धग, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.१९६०, पृष्ठ.क्रं.२३३.
- ६)बागूल बाबुराव : सूड, अभिनव प्रकाशन मुंबई.१९७०.
- ७)पाटील मोहन : ग्रामीण कादंबरीतील स्त्री, स्वरुप प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१०, पृष्ठ.क्रं.६२.

